

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriâ: İstoriâ ta arheologiâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: İstoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Visn. Dnipropetr. univ., Ser.: İstor. arheol. 2017. 25(1), 72–81

doi: 10.15421/261708

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477)«192»

К. О. Дубінська

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Процеси «перевиховання» науково-історичного середовища УСРР 1920-х рр.

Розглянуто процеси тотального перетворення науково-історичного середовища УСРР у 1920-х рр.

Ключові слова: історична наука, українська інтелігенція, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет імені Артема, КП(б)У.

Дубинская Е. А. Процессы «перевоспитания» научно-исторической среды УССР в 1920-х гг.

Рассмотрены процессы тотального преобразования научно-исторической среды УССР в 1920-х гг.

Ключевые слова: историческая наука, украинская интеллигенция, Украинский институт марксизма-ленинизма, Коммунистический университет имени Артема, КП(б)У

Dubinska K. O. The processes of «re-education» of the scientific and historical environment of the Ukrainian SSR in the 1920s.

The article deals with the problem of total transformation of the scientific and historical environment of the Ukrainian SSR in the 1920s. The key issue of the article is establishment maximum control of ruling regime over the scientific environment of the Soviet Ukraine during the 1920s and the beginning of the transformation of this environment through the establishment of the Marxist ideological basis of the scientific system. The article also focuses on the «re-education» of scientific and pedagogical personnel and the ambiguous relationship between the «bourgeois» and the «red» professors. It is mentioned that the confrontation between the «bourgeois» professors and Marxist ideology was the consequence of the discovery of the so-called cultural front. The main stages of the relationship between the Bolsheviks and the Ukrainian intelligentsia are scrutinized in this article. Peculiarities of the conquest by the Bolsheviks of the scientific and historical environment of the NEP period are represented also. Teaching and supervising staff of the party-supported Ukrainian Institute of Marxism-Leninism and the Artem Communist University in Kharkiv are analyzed.

Keywords: historical science, Ukrainian intellectuals, Ukrainian Institute of Marxism-Leninism, Artem Communist University, CP(B)U.

Постановка проблеми. Режим, існуючий в СРСР під час непу, засвідчив перехід від неприкритого «червоного терору» проти інтелігенції до пошуку більш прийнятних засобів її упокоєння. Для зміцнення своєї влади більшовики всіма методами встановлювали жорсткий ідеологічний і політичний контроль над проявами опозиційних настроїв, інакомислення у лавах української наукової еліти, викорінюючи т. зв. «дрібнобуржуазну» ідеологію. З кінця 1920-х рр. авторитарний лад швидкими темпами трансформується у тоталітарний.

Метою даної розвідки є дослідження процесів встановлення правлячим режимом максимального контролю над науковим середовищем УСРР протягом 1920-х рр. та початок трансформації цього середовища шляхом впровадження марксистсько-ідеологічної основи науково-освітньої системи та відповідного «перевиховання» науково-педагогічних кадрів, складовою чого стали неоднозначні відносини між «буржуазною» та «червоною» професурою.

Аналіз наукової літератури. Вивчення даної теми у радянські часи накладало певні обмеження. Висвітлення перетворень українського наукового середовища доби раннього тоталітаризму імпліцитно простежується в працях радянських дослідників, присвячених підготовці партійних кадрів (Леонова, 1972; Леонова, 1979), історії розвитку радянської історичної науки в УРСР (Іванова, 1968; Комаренко, 1973), історії становлення вищої освіти СРСР (Сафразьян, 1977; Федюкин, 1977). Відкриття доступу до раніше засекречених архівних документів, звільнення від марксистського методологічного диктату та ідеологічного тиску, новітні підходи у історіописанні посприяли об'єктивному вивченню сучасними дослідниками взаємовідносин української інтелігенції з владою в умовах пореволюційної доби (Дорошко, 2005; Заруба, 2004; Коляструк, 2007; Коляструк, 2008; Ясь, 2016). Натомість залишається маловивченим механізм «перевиховання» та підкорення наукового середовища УСРР, в тому числі через структури партійно-ідеологічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Розв'язавши складний вузол Громадянської війни, більшовики у 1920–1921 рр. відкрили не менш значущий «культурний фронт», щоб внести революційні перетворення у сферу науки, культури, виховання та в першу чергу ідеології. Розпочався наступ на заклади вищої освіти, науково-дослідні інститути, що стали у 1920-х рр. ареною запеклого протистояння між «буржуазною» професурою та адептами марксистської ідеології. Перехід до ліберальної в цілому нової економічної політики висунув на перший план необхідність вирішувати державні питання у правовому полі. Безконтрольні розстріли та ув'язнення інтелігенції замінювалися розважливим співробітництвом на умовах більшовицької влади. У першу чергу брати штурмом вирішено було царину суспільних наук. Адже саме фахівці-історики, сприяючи визначенню ціннісно-культурних орієнтирів суспільства, мали вплив на формування національної ментальності, державної ідеології та навіть політики.

Під політичним «перевихованням» науковців розуміємо систему заходів більшовицької влади, що передбачала викорінення інакомислення у науковому середовищі, зміну ідентичності та виправлення мислення у марксистському дусі (ідеологізація та догматизація), усунення відхилень від офіційно прийнятих норм радянської держави (уніфікація та денационалізація творчої праці вчених).

Ленінський наступ на науку мав суто тоталітарний характер. Російський філософ, історик Федір Степун у білоемігрантських студіях обурювався, що «більшовикам очевидно мало однієї лояльності, тобто мало визнання радянської влади як факту і сили; вони вимагають ще й внутрішнього прийняття себе, тобто визнання себе та своєї влади за істину і добро» (Степун, 1923, с. 359).

Курс на підкорення інтелектуального середовища реалізовувався у двох стратегічних напрямках. Перший вектор радянської культурної політики спрямовувався на перевиховання старої професури на марксистський лад, інший – на підготовку нових «червоних професорів» із робітничо-селянської молоді як альтернативи «буржуазній» інтелігенції. В Радянській Україні цей процес складався із декількох етапів, які об'єднує репресивна складова.

У 1921–1923 рр. спостерігається період неспівської «м'якої» лінії компромісу із старорежимною професурою задля «використання» її у соціалістичному будівництві. Ця ситуативна тактика більшовиків характеризувалася толеруванням контактів українських істориків із еміграцією; досить м'якими вироками на показових процесах (амністія В. Голубовичу у «справі ЦК УПСР» (травень 1921 р.); 10-літній строк ув'язнення історикові М. Василенкові у справі «Київського обласного центру дії» 1923–1924 рр. зняли під тиском громадськості впродовж року, а П. Смирнову зменшили його уполовину до 5 років), які мали скоріше залякати та розколоти український національний табір. Водночас влада усувала з викладацьких лав найбільш опозиційних науковців.

Політбюро ЦК КП(б)У постановою від 24 листопада 1922 р. висловлювалось про небажаність висилки за кордон діячів української інтелігенції, бо «там українська професура зустрічає привітний прийом з боку чехословацького уряду, який охоче надає її представникам кафедри у Празькому університеті й особливо у відкритому для української еміграції Українському університеті, тож петлюрівськи налаштовані професори самі прагнуть виїхати за кордон». Відповідно відзначалося, що висилка не є для висланих карою. У свою чергу, «українська еміграція, поповнившись інтелектуальними силами, більше згуртовується і важче піддається розкладанню» (Постановление Политбюро ЦК КП(б)У...). Як зазначають дослідники Д. Архрейський та В. Ченцов, у серпні 1922 р. за ініціативою ОГПУ було заарештовано 77 представників «антирадянської інтелігенції», яких або вислали за кордон, або з вищезгаданих причин

відправили на заслання до Сибіру (Архірейський & Ченцов, 2000, с. 28). Ефектний прецедент поповнив скарбничку засобів контролю над науковцями і був необхідний радянській владі для виховання та залякування потенційних ідейних опонентів, які ще залишалися в країні.

На цьому ж етапі більшовики підтримували певну групу українських академіків, схильних до співробітництва, прагнули домогтися лояльності, хоча б зовнішньої, від тих діячів науки, що були необхідні партії для підготовки марксистських фахівців молодій Радянській державі. Москва успішно використовувала суперництво та ворожнечу між різними угрупованнями академічного середовища аби повністю ліквідувати суто українську науку. Особисті чвари між найвпливовішими академіками – А. Кримського, С. Єфремова з М. Грушевським – ослаблювали опір ВУАН радянській владі. У листі до О. Оглоблина М. Слабченко із розпачем подав яскраву картину тодішнього розбрату у науковому середовищі: «Я був на фронті всю війну, працював багато в підпіллі, але ніде, серед самих великих небезпек, не почував себе так тяжко, як в «ученой среде», в оточенні вчених філістерів» (Заруба, 2004, с. 107). Теж твердить академік С. Єфремов: «Усе українське руйнується руками самих же українців... як буржуазне» (Єфремов, 1997, с. 131).

Для лояльних радянській владі професорів знані марксистки влаштовували лекції, відкривались гуртки, семінари (Федюкин, 1977, с. 249). Сучасник описуваних подій, український письменник Віктор Петров (Домонтович) змалював картину «перевиховання» таким чином: «Директор тресту, заводу або наукового інституту, який вранці вивчає з професором, доктором наук, чотири правила аритметики, а ввечері на керованому ним же гуртку політграмоти виступає перед аудиторією, що складається з професорів або інженерів, з доповіддю про філософію Гегеля – це явище було повсякденним в СРСР. Воно не дивувало нікого» (Петров, 1959, с. 11).

Перша партійна нарада з питань народної освіти у грудні 1920 – січні 1921 р. висунула принциповий намір негайно відсторонити «стару» професуру від викладання суспільних дисциплін (історії, політекономії, права тощо). Для заміни представників буржуазної ідеології новими марксистськими кадрами наказувалось організувати прискорені курси «червоної професури» з партійної молоді, що володіє відповідною підготовкою, «хоча б і не цілком закінченою». Для викладання на цих курсах планувалося мобілізувати всіх партійних теоретиків,

звільнивши їх від інших обов'язків (Подземский, 1931, с. 355). Проте рішуча резолюція залишилася лише на папері, бо замінити стару професуру було ніким. Постанови з'їздів, пленумів кричали про необхідність залучення досвідчених партійців, викладачів-марксистів до читання лекцій, але на практиці поєднувати академічні години та активну громадянську, партійну діяльність вдавалося одиницям. XII з'їзд РКП(б) постановив залучити для обслуговування вузів та комвузів усіх підготовлених для цього партійців із старої гвардії, наказавши «покласти кінець неухважному ставленню низки відповідальніших товаришів до справи викладання у вищій школі» (12-й съезд РКП(б)..., с. 710). У реальності стара партійна гвардія не могла задовольнити потребу у викладачах вищих навчальних закладів. Одні й ті ж самі визнані більшовицькі інтелектуали значаться у списках Комуністичного університету ім. Артема, Українського інституту марксизму-ленінізму, системі ВУАМЛІН та в пізніших окремих Інститутах червоної професури – Е. Квірінг, Г. П'ятаков, С. Гопнер, Г. Петровський, А. Бубнов, Д. Мануїльський, С. Косіор, О. Дзеніс, М. Попов та ін. Не дивно, що звичним явищем були скарги керівництва означених закладів до Центрального Комітету: «Потрібен штат постійних викладачів, а не гастролерів, які вище лекцій ставлять яку-небудь пряму справу і тому пропускають лекції» (ЦДАГО України, спр. 87, арк. 2; спр. 336, арк. 74; спр. 6637, арк. 62).

Поетапна ліквідація автономії та радянзації вищої школи вимагала ставити значних партійних діячів, що тямлять у справах вищої школи, ректорами або ж «хоча б і менш досвідчених, проте стійких та енергійних» заступниками при ректорах із професорів (Подземский, 1931, с. 354). Запроваджувалась посада політкомісарів ВНЗ, що мали наглядати за діяльністю студентства і професури, їх настроїв та ставлення до радянської влади. Однак, попри всі намагання, на квітень 1924 р. серед ректорів 26 провідних ВНЗ Москви та Ленінграду перебували у лавах партії лише 6 осіб (Сафразьян, 1977, с. 31).

Роки 1923–1925 стали періодом дискусій, диспутів на сторінках партійної та радянської преси різної тематичної направленості, але ідеологічних по суті щодо місця і ролі інтелігенції у нових політико-економічних умовах (Колястрок, 2007, с. 171). Професійні конференції чи з'їзди під тиском партійних організацій часто перетворювались на політичні маніфестації. Руками самих українських дослідників ліквідувалися науково-дослідні установи, інститути,

що порушувало сталі академічні зв'язки, стосунки між науковими школами, розривалося коло односторонніх. Радянська влада планомірно втручалася у професійно-етичні відносини, беззастережно нав'язуючи аспірантів знаним академікам.

Саме М. Грушевському уряд вперше офіційно призначив двох аспірантів – комсомольців В. Камінського та І. Кравченка, що за свідченням Н. Д. Полонської-Василенко, «було-великим ударом для М. С. Грушевського, який до цього часу сам вибирав своїх співробітників» (Полонська-Василенко, 1955, с. 53). П. А. Кияниця, історик за фахом, співробітник марксистської ВУАМЛІН та ВУАН, будучи аспірантом М. С. Грушевського у 1926 – 1927 рр. по науково-дослідній кафедрі історії України, у статті «Національно-буржуазна легенда про декабристів» (1932) атакував вченого як «організатора внутрішньої еміграції» й обвинувачував його у зв'язках з групою російських емігрантських істориків на чолі з П. М. Мілюковим та навіть Д. Донцовим. Вже у 1935 та 1950 роках сам Кияниця двічі підпав під звинувачення у «націоналізмі» та був засуджений до таборів (Кравців, 1962, с. 251; Юркова, 2007).

Нищення українознавчих структур починалося з цькування та запламування авторитету науковця-лідера, перетворення його на маргінала у межах професійного середовища. Одна й та ж сама схема спостерігається при шельмуванні А. Кримського, М. Грушевського, С. Єфремова та ін.

У 1920-ті рр. радянська влада обережно втручалася у внутрішнє життя Академії наук та університетів, намагаючись спочатку підпорядкувати історичну науку ідеям марксизму-ленінізму, а потім стала фізично знищувати представників науки, бо не змогла повністю винищити їх дух та перевести на марксистські рейки.

Окрім «перевиховання» дореволюційних науковців-істориків, невід'ємною частиною нового «культурного» фронту стало виховання нових кадрів у марксистських ідеологічних інституціях та партійно-освітніх закладах, що мали перебудувати науку на марксистській методологічній основі. Адже від підготовки викладачів суспільних дисциплін залежали успіхи розповсюдження марксизму у вищій школі та індоктринація молоді (Іванова, 1968, с. 14).

За умов хиткого політичного становища більшовиків Наркомосвіти ще з 1919 р. розпочав серію перетворень у галузі гуманітарних наук. Місію розробляти навчальну програму для суспільних наук із марксистським наповненням

поклали на московську Соціалістичну (пізніше – Комуністичну) академію, що функціонувала у 1918–1936 рр. (Fitzpatrick, 1979, р. 68). Цей заклад став науково-методологічним центром, що впливав на всю науково-дослідницьку діяльність установ СРСР та підважував структури «буржуазної та ревізійністськи налаштованої професури». А вже з 1923 р. уряд СРСР передав у підпорядкування Соціалістичної академії Інститут наукової методології Наркомосвіти та Комісію філософії і методології (Организация науки..., 1968, с. 219).

Одночасно із підкоренням та радянізацією ВУАН, вузів, науково-дослідних установ, які концентрували незалежний науковий потенціал та академічні традиції, активно оформлювались марксистські наукові установи, де готували нових «червоних» науковців. На думку американського дослідника М. Девіда-Фокса, нові, більшовицькі навчальні установи ставали контроделлю дореволюційних, «буржуазних» інституцій, спробою докорінним способом змінити образ мислення населення (David-Fox, 1997, р. 2).

Керівництво партії вважало, що «політична неписьменність є щілина, через яку просякає нечисть, контрреволюційне шкідництво» (ДАДО). Так, наприкінці 1922 р. у Харкові розпочав свою діяльність Український інститут марксизму-ленінізму (з 1924 р. – Український інститут марксизму ім. Леніна (УІМЛ)). Його попередником була науково-дослідна кафедра марксизму і марксознавства, заснована наприкінці 1921 р. при Народному комісаріаті освіти. Згодом у ній виділилися основні відділи: економічний, філософсько-соціологічний, історичний, національного питання та підготовчий. Український інститут марксизму виховував істориків-марксистів для викладання у вищих учбових закладах та наукової роботи, спрямованої на розробку й поширення теорії марксизму-ленінізму, вивчення наукової спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса.

Вирішальною при вступі у партійні освітні заклади була класова та партійна приналежність (ЦДАГО України, спр. 1852, арк. 1). Часто саме ця особливість впливала на базову підготовленість майбутніх «червоних» професорів. Якщо у 1923 р. робітничо-селянського прошарку в Інституті не було зовсім, то у 1927 р. він становив до 50 % складу аспірантури. Симптоматично, що на 1927–1928 навчальний рік було прийнято 38 осіб, з яких 21 відправлено на підготовчий відділ. Тоді ж керівництво Інститутом звітувало про незадовільні результати іспитів із

загальноосвітніх предметів, що не задовольняло вимог вступу. Подібна ситуація складалася навколо українознавчих предметів. Так, у вступну кампанію 1926 р. іспит з історії України склали трохи більше 50 % абітурієнтів, а 37,5 % з них були або мало знайомі, або взагалі не знали української літератури. У такому випадку вищі партійні інститути дублювали та заміняли загальну освіту тим, хто незабаром визначатиме напрями розвитку радянської науки та «перевиховувати» стару професуру (Паскель, 1928, сс. 239, 241).

Перелік офіційно затвердженої літератури 1928 р. з історії України, обов'язковою для опанування вступниками, передбачав як праці корифеїв історичної науки – М. Туган-Барановського, О. Оглоблина, М. Слабченка, М. Грушевського, О. Гермайзе, так і марксистських істориків М. Покровського, М. Яворського, М. Скрипника (Умови прийому..., 1928, с. 278). Аспіранти на семінарах опанували курс з історичного матеріалізму, історію соціалізму, вивчали твори В. Леніна та ленінізму. Однак проблематика наукових досліджень в історичному семінарі все ж визначала колишні наукові інтереси співробітників інституту (Комаренко, 1973, с. 45).

Харківський УІМЛ був центром формування марксистської історіографічної школи. Історичний відділ складався із 3-х науково-дослідних кафедр. З 1929 р. кафедру історії Заходу очолював один із ректорів УІМЛ, історик-марксист, проф. Г. Є. Рохкін (1890 – 1937) (ЦДАГО України, спр. 1852, арк. 4). У 1923 – 1924 рр. він читав лекції із загальної історії у Комуністичному університеті ім. Артема, а у 1932 р. став членом опозиційного сталінському режиму «Союзу марксистів-ленінців» та був засуджений по справі М. Бухаріна до таборів. С. Гопнер (1880 – 1966) завідувала кафедрою історії Комуністичної партії.

Заснована наприкінці 1923 р. кафедра історії України, разом із кабінетом української історії (1926 р.) звертала особливу увагу на пропаганду марксизму. Ідеологічне протиборство між традиційним науковим центром українознавства у Києві та новим харківським марксистським осередком призводила до інституціональної конкуренції. Коли, повернувшись з еміграції, М. Грушевський у березні 1924 р. заснував науково-дослідну кафедру історії України при ВУАН, улітку 1924 р., на противагу йому, при УІМЛ Матвієм Яворським була відкрита науково-дослідна кафедра історії України (Заруба, 2004, с. 107). Змагання між різними ака-

демічними центрами мало наслідком заснування наприкінці 1927 р. М. Яворським Другої, «Лівобережної», Академії наук у Харкові (Ясь, 2016, сс. 575, 576). Амбіції «першого історика-марксиста України» підтверджувалися його високою посадою у НКО УСРР, адже з 1925 по 1927 р. він керував Управлінням науковими установами в Україні (Укрнаукою). Саме Укрнаука з 1921 р. здійснювала контроль та керівництво над всіма науково-дослідними кафедрами в Україні, що увібрали в себе всі старі «дореволюційні» наукові кадри.

Кафедрою соціології УІМЛ керував В. О. Юринець (1890–1937). У 1920 р. він закінчив Інститут червоної професури у Москві та був професором Комуністичного університету народів Сходу та Московського університету. У 1925 р. переїхав до Харкова, де і включився у працю УІМЛ та в подальшому ВУАМЛІН, ставши одним із керівників цієї Асоціації. На загальному фоні «червоної професури» він вирізнявся високим рівнем освіченості та наукової ґрунтованості, адже вивчав математику та філософію в університетах Відня, Берліна, Парижа, знав десять іноземних мов.

Представник «філософської школи» в українській літературній критиці, Юринець 1929 р. був обраний на дійсного члена ВУАН, став секретарем Соціально-економічного відділу та членом президії ВУАН у 1930–1933 рр. Під час дискусії про поворот на філософському фронті України (січень 1931 р.) академіка звинуватили в «меншовикуючому» і «буржуазному» ідеалізмі, гегельянстві. 1933 р. Секретаріат ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим обвинуватив Юринця у тяжінні до «буржуазно-ідеалістичної філософії», заклеїв як «лже-вченого» і «плагіатора», послідовника історичної школи М. Яворського. У липні 1937 р. академіка заарештували, а у жовтні того ж року стратили (Р.М., 1984; Кравців, 1962, с. 250).

У 1923 р. у Харківському УІМЛ навчалося 22 аспіранти. Їх підготовка (спочатку тільки заочна) здійснювалась через філософсько-соціологічний, економічний, історичний семінари (Комаренко, 1973, с. 44). Випуски інституту (до 1930 р.) були з кількісного боку дуже малі (від 5 до 18 осіб на рік) і не могли забезпечити потреб у самому інституті, вже не кажучи про обслуговування інших освітніх установ (Комаренко, 1973, с. 58).

У квітні 1922 р. для комуністів та комсомольців, які «замінили верстат й гвинтівку на марксо-ленінську учебу», у Харкові був відкритий Комуністичний університет імені Артема, перший в УСРР вищий партійний учбовий заклад.

До університету запрошували активістів з числа робітничо-селянської молоді, представників Червоної армії, керівних партійних та радянських працівників з великим життєвим досвідом та навичками революційної боротьби, але з недостатньою загальноосвітньою підготовкою (ЦДАГО України, спр. 1493, арк. 60). Від абітурієнтів вимагали знання праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, а також основних праць з історії Комуністичної партії та революційного руху, вміння орієнтуватися в поточних політичних подіях, правильно розуміти політику партії після Жовтневої революції, знати основні питання історії партії. Навчання в університеті було розраховано на три роки. Вивчалися історія революційних рухів в Росії та на Заході, історія суспільно-економічних формацій, радянське будівництво та політика Комуністичної партії в галузі економіки; історія партії та національне питання, історія профспілкового руху, історичний матеріалізм, курс основ марксизму та з 1924 р. – лєнінізму (Комаренко, 1973, с. 108).

Н. В. Комаренко зазначала, що на кінець 1922 – початок 1923 р. «значною мірою вдалося забезпечити Комуниверситет кваліфікованими викладачами, особливо з гуманітарних дисциплін». Як вказувала дослідниця, на 1923–1924 навчальний рік в Артемівці з 39-ти викладачів суспільствознавчих предметів 34 були членами партії, а 2 – кандидатами. На наш погляд, партійний білет у кишені чи звання «марксист», хоч і надавали можливість потрапити у тодішнє наукове середовище, гарантував високий соціальний статус та корпоративний захист певної «номенклатурної» групи, однак, не замінював високий професійний рівень, адже вищу освіту мали лише 16 викладачів, четверо – незакінчену вищу; інші 19 осіб здобули середню та незакінчену середню освіту (Комаренко, 1973, с. 109).

Маємо припущення, що саме через брак кваліфікованих викладачів набув поширення лабораторний (або бригадно-лабораторний) метод роботи слухачів, де семінарські заняття вважалися основною формою навчання, а лекції – другорядною. Роль викладача у навчальному процесі зводилася до мінімуму. До того ж через тотальний брак викладачів-марксистів планомірної науково-дослідної роботи в Артемівці не велося. Аби вирішити проблему кадрового голоду у Москві, Петрограді, Сибіру, 1920 – 1922 рр. були утворені лекторські групи (пізніше – лекторські курси). У Комуниверситеті Харкова подібні курси було відкрито в лютому 1923 р. з метою пришвидшеними темпами (за

1 – 1,5 роки) підготувати викладачів для радпартшкіл та короткотермінових курсів університетів.

Поряд із партійними діячами (В. Затонським, С. Квірінгом, П. Постишевим, М. Скрипником, Д. Мануїльським, Г. Петровським, І. Якіром, О. Шліхтером) та істориками-марксистами в інституті працювали й відомі немарксистські дослідники того часу, що стали ланкою єднання старих університетських традицій та нової марксистської методи. Серед них відзначалися проф. П. Ляшенко (1876 – 1955), видатний вчений-економіст, представник старої генерації, один із засновників сільськогосподарської економії, в 1927 – 1929 рр. він керував аграрною кафедрою УІМЛ, медієвіст М. Пакуль (1880–1953), М. Слабченко (1882 – 1952), українознавець, історик держави і права України. Останній, ставши у середині 1920-х рр. членом-кореспондентом УІМЛ, завжди підкреслював свій «марксизм», що було не лише даниною часові, але глибоким переконанням, що він творить дійсно нову, революційну науку. В УІМЛ М. Слабченко змушений був співробітничати з «місцевим Покровським» М. І. Яворським (1885 – 1937). Причому в 1922 – 1924 рр. він вороже оцінював його діяльність як адміністратора-керівника в системі УІМЛ та Укрнауки, несхвально відгукувався про його праці. Однак з 1926 р., коли в Харкові визріла опозиція М. Грушевському, а більшовицькі вожді, захоплені внутрішньо-академічними інтригами, взяли курс на погром української інтелігенції, Д. Багалій схилив Слабченка до союзу з М. Яворським (Заруба, 2004, с. 14).

Першим ректором комуністичного вузу у 1922 – 1924 рр. став колоритний партійний діяч І. К. Дашковський (1891 – 1972). У 1924 р. цьому старому більшовику, автору першого в Радянській Україні підручника з політекономії, було присуджено звання професора кафедри політичної економії. Парадоксально, що документа про вищу освіту він ніколи не мав (Греченко, 1991, с. 90).

Наступним «вченим» у ректорському кріслі Артемівки у 1922–1927 рр., залишаючись уповноваженим Наркомінсправ СРСР, став О. Шліхтер, який читав курс лекцій з аграрного питання, історії КППС та впевнено торував шлях до академіків ВУАН (Вирник, 1979, с. 74).

«Позаакадемічним» методом тиску та «перевиховання» інтелектуальної еліти стала система продовольчого постачання. Введена з 1918 р. ієрархія класового пайка чітко розмежувала «пролетарські» та «непролетарські» верстви суспільства (Кондратьєва, 2009, стр. 83).

Науково-академічна еліта знаходилася у цій системі «соціалістичного розподілу» чи не в найгіршому становищі. Хронічний голод та безробіття стали породженням, розпочатої руйнації наукових, науково-дослідних та освітніх установ в Україні. Виживання вчених та їх сімей прямо залежало від їх лояльності до влади. З грудня 1919 р. вчені почали отримувати «академічний» посилений пайок (Кондратьєва, 2009, с. 84). Проте у 1920 р. – першій половині 1921 р. в Україні через недоліки централізованого планового розподілу пайок не видавали. Лише з початком діяльності Всеукраїнського комітету сприяння вченим у жовтні 1921 р. українська інтелігенція отримала академзабезпечення (Коляструк, 2008, с. 98).

У той час як у Києві 1921 р. науковці ВУАН потерпали від голоду, лектори та груповоди комуністичних університетів, будучи відповідальними партійними працівниками, отримували відповідну зарплатню «як особи особливо кваліфікованих видів розумової праці» (Кондратьєва, 2009, с. 85; ЦДАГО України, спр. 765, арк. 5). А вже партійне керівництво вважало «підготовку командного складу Революції не менш важливим обов'язком Радянської Республіки, ніж підготовку командного складу Червоної Армії» (ЦДАГО України, спр. 765, арк. 5). Кремлівська їдальня ВЦВК, як зауважує російська дослідниця Тетяна Кондратьєва, восени 1920 р. обслуговувала «товаришів із Соціалістичної академії». Як для голодних років «воєнного комунізму» меню цієї їдальні було вражаюче розкішним: від м'яса до ікри та рідкісних сортів риби (Кондратьєва, 2009, с. 79).

Філософ-емігрант П. Б. Струве назвав таку економічну тактику воєнного комунізму, яка шляхом централізованого академічного забезпечення тиснула на інтелігенцію та відкривала нові можливості для контролю над нею, «пайковою дресурою» (Игнатова, 2005, с. 463). Подібне соціальне муштрування спостерігалось також в ідеологічних закладах освіти. 1922 р. стипендії у московському ІЧП стали виплачувати лише членам партії, зберігаючи за безпартійними право залишатися тільки вільними слухачами (Гуковский, 1965, с. 84).

1928 р. став початком «великого відступу» в ідеології СРСР, яка відбилась на організації науки. Відродився інтерес до історії, української національної спадщини, актуалізувалася потреба в істориках, які мали побудувати новий

російськоцентричний метанаратив у рамках «дружби народів», в якому Москва вивищувалася б над іншими республіками СРСР. З 1933 р. поновили свою роботу університети УРСР. У них відкрилися історичні факультети, які поступово перебрали на себе функції підготовки спеціалістів-істориків. Історики все частіше послуговувались марксистською методикою та тематикою класової боротьби, відчували владний попит на подібного роду літературу.

З постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 22 листопада 1929 р. «Про Академію наук», яка ґрунтувалася фактично на матеріалах фальсифікованої справи «СВУ», розпочалась активна фаза «радянзації» ВУАН. У червні 1929 р. на перевиборах до ВУАН за участі профспілки, місцевкомів, колгоспників, робітників влада вперше прийняла до складу академіків номенклатурних працівників (В. П. Затонського, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера) й «першого історика-марксиста» України М. І. Яворського, завдяки чому партійно-державне керівництво УСРР здобуло академічний «бастіон» (Полонська-Василенко, 1962, с. 16). Згодом переважна більшість із цих академіків-більшовиків зазнала переслідувань та змінила статус «ката» на статус «жертви» сталінських репресій.

Висновки. Період 1920-х рр. – складний етап в історії наукової інтелігенції УСРР, як і у цілому СРСР. У цей час радянська влада прагнула підкорити своїм ідеологічним пріоритетам інтереси наукового співтовариства. З перших днів встановлення більшовицького режиму на теренах України та впродовж 1920-х рр. невдвіра до інтелектуальної еліти постійно підкреслювалася у документах центральних та республіканських органів влади, пресі, виступах, демонстраціях. Уже на початку 1930-х рр. переважна більшість історичних науково-дослідних установ, заснованих М. Грушевським, та різноманітних комісій, кабінетів, товариств у складі Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів ВУАН були розгромлені. З кінця 1920-х рр. розпочинається ліквідація навіть «лояльних» академіків та підчищення наукового середовища, влада не бажала терпіти просто лояльних та слухняних «старих» наукових кадрів, їй необхідні були «правовірні», активні пропагандисти, апологети комуністичної ідеології. До того ж вже була готова марксистська зміна з Інституту червоної професури, ВУАМЛІН і т. ін.

Бібліографічні посилання

- Архирейський, Д. В., & Ченцов, В. В. (2000). Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему кризь архівні джерела. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ (2/4)*, 3–55.
- Вирник, Д. Ф. (1979). *Александр Григорьевич Шлихтер*. Київ: Наукова думка.
- Греченко, В. І. (1991). К. Дашковський : нарис політичної діяльності. *Український історичний журнал* (10), 87–94.
- Гуковский, А. И. (1965). Как я стал историком. *История СССР* (6), 76–99.
- 12-й съезд РКП(б) (17–22 апреля 1923 года) : Стенографический отчет. (1968). Москва: Госполитиздат.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 2270, оп. 1, спр. 2, арк. 10.
- Дорошко, М. (2005). Освітньо-фахова підготовка та виховання партійно-радянської номенклатури УСРР в 1920-ті – на початку 1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр.* (14), 165–173.
- Сфремов, С. (1997). *Щоденники, 1923–1929*. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА».
- Заруба, В. М. (2004). *Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952)*. Дніпропетровськ: Юридична академія МВС; Ліра ЛТД.
- Иванова, Л. В. (1968). *У истоков советской исторической науки (Подготовка кадров историков-марксистов в 1917–1929 гг.)*. Москва: Мысль.
- Игнатова, Е. (2005). *Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен его основания до 40-х годов XX века*. Санкт-Петербург: Амфора.
- Коляструк, О. (2007). До проблеми взаємовідносин більшовицької влади з інтелігенцією у 1920-і рр. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* (17), 167–173.
- Коляструк, О. (2008). Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у 20-ті рр. ХХ ст. *Інтелігенція і влада* (13), 97–111.
- Комаренко, Н. В. (1973). *Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1939 рр.)*. Київ: Наукова думка.
- Кондратьева, Т. (2009). *Кормить и править : О власти в России XVI–XX вв.* (изд. 2-е). Москва: РОССПЭН.
- Кравців, Б. (1962). Розгром українського літературознавства 1917 – 1937 рр. *Записки НТШ (Париж–Чикаго)*, 173, 217–308.
- Леонова, Л. (1972). *Из истории подготовки партийных кадров в советско-партийных школах и коммунистических университетах (1921–1925 гг.)*. Москва: Издательство Московского университета.
- Леонова, Л. (1979). *Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях, 1917 – 1975 гг.* Москва: Издательство Московского университета.
- Организация науки в первые годы Советской власти (1917 – 1925 гг.)*. (1968). Ленинград: Наука.
- Паскель, І. (1928). Наслідки набору до українського інституту марксизму-ленінізму на 1927/28 академічний рік. *Прапор марксизму* (1(2) (січень – лютий – березень)), 238–244.
- Петров, В. (1959). *Українські культурні діячі УРСР 1920–1940. Жертви більшовицького терору*. Нью-Йорк: ПРОЛОГ.
- Подземский, А. Я. (1931). *Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения : Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний центр. комитета и Центр. контрольной Комиссии Всесоюз. коммунист. партии (большевиков)* (изд. 3-е, пересмотр. и доп.). (И. Д. Давыдов, & И. Г. Клабуновский, Ред.) Москва; Ленинград: ОГИЗ Народный комиссариат просвещения РСФСР.
- Полонська-Василенко, Н. (1955). *Українська Академія наук : нарис історії* (Т. 1 (1918–1930)). Мюнхен.
- Полонська-Василенко, Н. (1962). Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. *Історична наука в Україні до кінця 1920-их років. Записки Наукового Товариства Шевченка (Париж–Чикаго)*, 173, 7–112.
- Постановление Политбюро ЦК КП(б)У о нежелательности высылки за границу деятелей украинской интеллигенции. *АП РФ*. Ф. 3. Оп. 58. Д. 175. Л. 93. *Заверенная копия. Машинопись* (Альманах «Россия. XX век»). Получено из Архив Александра Яковлева. URL: <http://www.alexanderjakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/56136>.
- Р. М. (1984). Юринець Володимир. у В. Кубійович (Ред.), *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина* (Т. II, сс. 3942–3943). Париж; Нью-Йорк: Молоде життя. Отримано з <http://litopus.org.ua/encycl/euii310.htm>
- Сафразьян, Н. (1977). *Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921 – 1927 гг.)*. Москва: Издательство Московского университета.
- Степун, Ф. (1923). Мысли о России. *Современныя записки* (17), 351–375.
- Умови прийому до Укр. Інституту Марксизму на 1928–29 акад. рік. (1928). *Прапор марксизму*(2(3) (квітень – травень – червень)), 277 – 281.
- Федюкин, С. (1977). *Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу*. Москва: Наука.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20.
- Юркова, О. В. (2007). Кияниця Петро Антонович. у В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 4). Київ: Наукова думка. Отримано з http://www.history.org.ua/?termin=Кужануся_Р.
- Ясь, О. (2016). «На чолі республіканської науки...». *Інститут історії України (1936–1986) : Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи)*. (В. Смолій, Ред.) Київ: Інститут історії України НАН України.
- David-Fox, M. (1997). *Revolution of the Mind: Higher Learning Among the Bolsheviks, 1918 – 1929*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press and Studies of the Harriman Institute. Retrieved from <http://www.cornellpress.cornell.edu/book/?GCOI=80140100205800>
- Fitzpatrick, S. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. N. Y.: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/S009780511523595>.

References

- Arkhireyskyi, D. V., & Chentsov, V. V. (2000). Antyradyans'ka natsional'na opozytsiya v USRR v 20-ti rr. i pohlyad na problemu kriz' arkhivni dzherel [The anti-Soviet national opposition in the USSR in the 20's and a view of the problem through archival sources]. *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KGB* (2/4), 3–55 (in Ukrainian).
- Central State Archive of Public Organizatons of Ukraine. Fund 1, descr. 20.
- David-Fox, M. (1997). *Revolution of the Mind: Higher Learning Among the Bolsheviks, 1918 – 1929*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press and Studies of the Harriman Institute. Retrieved from <http://www.cornellpress.cornell.edu/book/?GCOI=80140100205800>.
- Doroshko, M. (2005). Osvitn'o-fakhova pidhotovka ta vykhovannya partiyno-radyans'koyi nomenklatury USRR v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv [Educational and professional training and education of the party-Soviet nomenklatura of the Ukrainian SSR in the 1920s – early 1930s]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky : mizhvid. zb. nauk. pr.* (14), 165–173 (in Ukrainian).
- 12-y s'ezd RKP(b) (17–22 aprelya 1923 goda) : Stenograficheskij otchet [The 12th Congress of the RCP(B) (April 17–22, 1923): Verbatim report]. (1968). Moskva: Gospolitizdat (in Russian).
- Fedyukin, S. (1977). *Bor'ba s burzhuznoy ideologiyey v usloviyakh perekhoda k nepu* [The struggle against bourgeois ideology in the conditions of the transition to NEP]. Moscow: Nauka (in Russian).
- Fitzpatrick, S. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. N. Y.: Cambridge University Press. doi:<https://doi.org/10.1017/CBO9780511523595>.
- Gukovskiy, A. I. (1965). Kak ya stal istorikom [How did I become a historian]. *Istoriya SSSR* (6), 76–99 (in Russian).
- Hrechenko, V. I. (1991). K. Dashkovs'kyi : narys politychnoy diyal'nosti [K. Dashkovsky: Essay on political activity]. *Ukrainian Historical Journal* (10), 87–94.
- Ignatova, E. (2005). *Zapiski o Peterburge. Zhizneopisanie goroda so vremen ego osnovaniya do 40-kh godov XX veka* [Notes about Petersburg. Biography of the city from the time of its foundation to the 40s of the twentieth century]. St. Petersburg: Amphora (in Russian).
- Ivanova, L. V. (1968). *U istokov sovetskoy istoricheskoy nauki (Podgotovka kadrov istorikov-marksistov v 1917–1929 gg.)* [At the origins of Soviet historical science (Training of cadres of Marxist historians in 1917–1929)]. Moscow: Mysl' (in Russian).
- Kolyastruk, O. (2007). Do problemy vzayemovidnosyn bil'shovyts'koyi vlady z intelihentsiyeyu u 1920-i rr. [On the problem of the relationship between the Bolshevik authorities and the intelligentsia in the 1920s]. *Problemy istoriyi Ukrayiny : fakty, sudzhennya, poshuky* (17), 167–173 (in Ukrainian).
- Kolyastruk, O. (2008). Diyal'nist' vseukrayins'koho komitetu spryannya vchenym u 20-ti rr. XX st. [Activities of the Ukrainian Committee for Assisting Scientists in the 20's of the 20th century] *Intelihentsiya i vlada* (13), 97–111 (in Ukrainian) (in Ukrainian).
- Komarenko, N. V. (1973). *Ustanovy istorichnoyi nauky v Ukrayins'kiy RSR (1917–1939 rr.)* [Establishments of historical science in the Ukrainian SSR (1917–1939)]. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kondrat'eva, T. (2009). *Kormit' i pravit' : O vlasti v Rossii XVI–XX vv. (izd. 2-e)* [To feed and rule: About the power in Russia of the 16th – 20th centuries. (2nd edition)]. Moscow : ROSSPEN (in Russian).
- Kravtsiv, B. (1962). Rozhrom ukrayins'koho literaturoznavstva 1917 – 1937 rr. [Defeat of Ukrainian Literary Studies 1917–1937]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka (Paryzh – Chykhah)*, 173, 217–308 (in Ukrainian).
- Leonova, L. (1972). *Iz istorii podgotovki partiynykh kadrov v sovetsko-partiynykh shkolkakh i kommunisticheskikh universitetakh (1921–1925 gg.)* [From the history of the training of party cadres in Soviet-party schools and communist universities (1921–1925)]. Moscow: Moscow State University (in Russian).
- Leonova, L. (1979). *Istoricheskiy opyt KPSS po podgotovke partiynykh kadrov v partiynykh uchebnykh zavedeniyakh, 1917 – 1975 gg.* [The historical experience of the CPSU in preparing party cadres in party educational institutions, 1917–1975] Moscow: Moscow State University (in Russian).
- Organizatsiya nauki v pervye gody Sovetskoy vlasti (1917 – 1925 gg.)* [The organization of science in the first years of Soviet power (1917 – 1925)] (1968). Leningrad: Nauka (in Russian).
- Paskel', I. (1928). Naslidky naboru do ukrayins'koho instytutu marksyzmu-leninizmu na 1927/28 akademichnyy rik [Consequences of recruiting to the Ukrainian Institute of Marxism-Leninism for the academic year 1927/28]. *Prapor marksyzmu* (1(2) (sichen' – lyutyu – berezen')), 238–244 (in Ukrainian).
- Petrov, V. (1959). *Ukrayins'ki kul'turni diyachi URSS 1920–1940. Zherty bil'shovyts'koho teroru* [Ukrainian cultural figures of the USSR, 1920–1940. Victims of the Bolshevik terror]. N. Y.: PROLOH (in Ukrainian).
- Podzemskiy, A. Ya. (1931). *Direktivy VKP(b) po voprosam prosveshcheniya : Voprosy narodnogo prosveshcheniya v osnovnykh direktivakh s"ezdov, konferentsiy, soveshchaniy tsentr. komiteta i Tsentr. kontrol'noy Komissii Vsesoyuznoy kommunisticheskoy partii (bol'shevikov)* (izd. 3-e, peresmotr. i dop.) [The directives of the CPSU (B.) on education: The issues of public education in the main directives of congresses, conferences, meetings of the central committee and the Central Control Commission of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) (3rd edition, revision and additional)]. (I. D. Davydov, & I. G. Klabunovskiy, Red.) Moscow; Leningrad: OGIZ Narodnyy komissariat prosveshcheniya RSFSR (in Russian).
- Polons'ka-Vasylenko, N. (1955). *Ukrayins'ka Akademiya nauk : narys istoriyi* [Ukrainian Academy of

- Sciences: An Essay on History*] (Vol. 1 (1918–1930)). Munich (in Ukrainian).
- Polons'ka-Vasylenko, N. (1962). Istorychna nauka v Ukrayini za sovyets'koyi doby ta dolya istorykiv. Istorychna nauka v Ukrayini do kintsya 1920-kh rokiv [Historical science in Ukraine for the Soviet era and the fate of historians. Historical science in Ukraine until the end of the 1920s]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka (Paryzh – Chykaho)*, 173, 7–112 (in Ukrainian).
- Postanovlenie Politbyuro TsK KP(b)U o nezhelatel'nosti vysylki za granitsu deyately ukrainskoy intelligentsii [Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the CP(B)U on the undesirability of expelling the figures of the Ukrainian intelligentsia abroad.]. (n.d.). *AP RF. Fund 3, descr. 58, file 175, sheet 93*. (Al'manakh «Rossiya. XX vek» [Almanac «Russia, XX Century»]). Retrived from Arkhiv Aleksandra Yakovleva [Alexander Yakovlev's archive]. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/56136>.
- R.M. (1984). Yurnets' Volodymyr. In V. Kubyovych (ed.), *Entsyklopediya Ukrayinoznavstva. Slovnykova chastyna [Encyclopedia of Ukraine]* (Vol. 2(10), pp. 3942–3943). Paris; N. Y.: Molode zhyttya. Retrived from <http://litopys.org.ua/encycl/euii310.htm>.
- Safraz'yan, N. (1977). *Bor'ba KPSS za stroitel'stvo sovyetskoy vysshey shkoly (1921 – 1927 gg.) [The struggle of the CPSU for the construction of the Soviet higher school (1921 – 1927 gg.)]*. Moscow: Publishing house of Moscow University (in Russian).
- State Archives of Dnipropetrovsk Region*. Fund 2270, descr. 1, file. 2, sheet 10.
- Stepun, F. (1923). Mysli o Rossii [Thoughts about Russia]. *Sovremennyya zapiski* (17), 351–375 (in Russian).
- Umovy pryomu do Ukrayins'koho Instytutu Marksyzmu na 1928–29 akademichnyy rik [Conditions for admission to the Ukrainian Institute of Marxism for academic year 1928–29]. (1928). *Prapor marksyzmu* (2(3) (kviten' – traven' – cherven')), 277 – 281 (in Ukrainian).
- Virnyk, D. F. (1979). *Aleksandr Grigor'evich Shlikhter*. Kiev: Naukova dumka (in Russian).
- Yas, O. (2016). «Na choli respublikans'koyi nauky...». *Instytut istoriyi Ukrayiny (1936–1986) : Narysy z instytutsional'noyi ta intelektual'noyi istoriyi (Do 80-richchya ustanovy) [At the head of the republican science ...]*. *Institute of History of Ukraine (1936–1986): Essays on Institutional and Intellectual History (To the 80th anniversary of the institution)*. (V. Smoliy, Ed.) Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).
- Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929 [Diaries, 1923–1929]*. Kyiv: Closed JSC «Gazeta RADA» (in Ukrainian).
- Yurkova, O. V. (2007). Kyianytsya Petro Antonovych. In V. A. Smoliy (Ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny [Encyclopedia of Ukrainian History]* (Vol. 4). Kyiv: Naukova dumka. Retrived from http://www.history.org.ua/?termin=Kyjanycya_P (in Ukrainian).
- Zaruba, V. M. (2004). *Mykhaylo Slabchenko v epistolyarniy ta memuarney spadshchyni (1882–1952) [Mykhailo Slabchenko in the epistolary and memoir legacy (1882–1952)]*. Dnipropetrovsk: Law Academy of the Ministry of Internal Affairs; Lira LTD (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 29.07.2017